

12854

Կար Լարսոն
Կու

աւելցր հեղափոխական

891.99

6-59

1928

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՀՈՐԻՁՈՆ ԳՐԱՏԱՆ ԹԻԻ 6

ՍԻՄՐՆ ԱՐՄԷՆ
(ԼԵՒՈՆ ՃԵՐԱՀԵԱՆ)

ԿՈՅՐ ՎԱՐԴԱՆ

ԿԱՄ

ԱՆՁՆՈՒՆԷՐ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆԸ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԻՊԱԿ ԱԶԳ. ՅԵՂ. ԿԵԱՆՔԷ

93

1928

ՏՊԱՐԱՆ “ԱԼԻՍ”
36, ՌԻԱ տէ ՏՈՒՆԻՔԷՆ 36

ՄԱՐՍԷՑԼ

891.99

Ճ-59

2003

891-99
5-59

Յերաջառ. Հորհ. 50 P

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՀՈՐԻՋՈՆ ԳՐԱՏԱՆ ԹԻԻ 6

423

ՍԻՄՈՆ ԱՐՄԷՆ

ԿՈՅՐ ՎԱՐԴԱՆ

ԿԱՄ

ԱՆՁՆՈՒԷՐ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆԸ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԻՊԱԿ ԱԶԳ. ՅԵՂ. ԿԵԱՆՔԷ
1890 — 1895

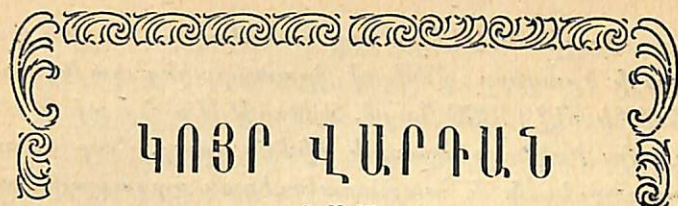
ԱՄԷՆ ԻՐԱԴՈՆՔ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՎԵՐԱՊԱՀԵԱԼ ԵՆ

1928

ՄԱՐՍԷՑԻ

29471-42

ԿԱՄ

ԱԶՆՆՈՒԷՐ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆԸ

—ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԻՊԱԿ ԱԶԳ. ՅԵՂ. ԿԵԱՆՔԷ—

Ա

Ենիշերիներու բնաշնչումէն յետոյ, Սուլ-
թան Մահմուտ Բ. կորոշէ Թուրքիան օժտել տի-
պար վարչութեամբ մը և երկիրը, կարելի եղածին
չափ բարենորոգումներով և այլ միջոցներով բարձ-
րացնել Եւրոպական պետութեանց դիրքին:

Այս ուղղութեամբ, կը հրամայէ իր ամենէն
խելացի և ազատամիտ պաշտօնատարներէն Րաշիտ
փաշայի որ ծրագիր մը պատրաստելով իրեն ներկա-
ացնէ: Րաշիտ փաշա, եւրոպական զարգացում ըս-
տացած և իբրեւ ղեսպան Բարիզ և Լոնտոն պաշտօ-
նավարած անձ՝ կարողացաւ բարենորոգման ծրա-
գիր մը պատրաստել. բայց Սուլթան Մահմուտ զայն
չի գործադրած մեռաւ: (1839):

12520-58

Սուլթան Մէճիտ երբ գահակալեց, Րաշիտ փաշայի ծրագիրը քննելով հրատարակեց զայն Կիւլ-հանէի մէջ (1839 Նոյմ. 9) Խ ա թ թ ը Շ է ր ի Ֆ ան-ւամբ: Իսկ այս ծրագրի հիման վրայ, նոր պատ-րաստուեցան և հրատարակուեցան քաղաքային ու զինւորական օրէնքներ թ ա ն զ ի մ ա թ անուամբ:

Այս օրէնքները համահաւասար իրաւունքներ կուտային Թուրքիոյ բոլոր հպատակներուն, առանց ազգի և կրօնի խտրութեան:

Հայ ժողովուրդը սկսաւ օգտուիլ այս ազատու-թեան բարեքներէն. և ինչպէս ուրիշ ազգերու մէջ, նոյնպէս և հայոց մէջ բազմաթիւ անձեր, իրենց խելացիութեամբ և զարգացումով կարողացան քիչ ժամանակէն կառավարական բարձր պաշտօններու տիրանալ:

Քրիստոնեայ ժողովուրդներու վայելած հաւա-սարութիւնն ու ազատութիւնը, յուզում յառաջ բե-րաւ իսլամ ժողովուրդին մէջ, որոնք միշտ վար-ժուած էին ոչ իսլամ հպատակները տեսնել ը ա յ ա և զերի: Դժգոհութեանը մեծ ծաւալ ստացաւ, որով Սուլթան Մէճիտ ստիպուեցաւ նոր Խ ա թ թ ը Շ է-ր ի Ֆ ով մը բացատրել առաջինին նշանակութիւնը (1845): Ընդդիմութիւնը մեծ էր, և օրէ օր աճում ստանալուն պատճառաւ, Րէշիտ փաշա հիմը դրաւ Յառաջդիմասէր Երիտասարդ Թուրքերու կուսակ-ցութեան:

1856 ի Թուրքօ — Ռուս պատերազմին մէջ Թուր-քիա յաղթական ելաւ, շնորհիւ Անգլիոյ, Ֆրանսայի,

Սարտենիոյ և Աւստրիոյ զինւորական, նիւթական և բարոյական աջակցութեանց:

Բարիզի դաշնագրին մէջ, (1855 Մարտ 30) Եւ-րոպական պետութիւնները իններորդ յօդուածով ճնշում կը բանեցնեն Թուրքիոյ վրայ, ընդհ. բարե-նորոգումներ կատարել և մասնաւորաբար թրքա-հպատակ քրիստոնեայ ժողովուրդները իրենց ազգա-յին ներքին գործերը վարելու ազատութիւն շնորհել:

Սուլթան Մէճիտ կը հրատարակէ բարենորո-գումներու իր երկրորդ հրովարտակը (1855 Փետ. 18): Հայ ժողովուրդը, որ արդէն սկսած էր թմրութենէն արթննալ և ամիրայական կամայականութիւններէ ազատիլ, մեծ շունչ մը առնել սկսաւ: Յառաջդիմու-թեան և զարգացման նոր շրջան մը թեւակոխեց: Ամէն պետական և քաղաքային ասպարէզ կը բաց-ուէր իր առջև:

Հայ ազատամիտ անձնաւորութիւններ, ինչպէս Գր. Օտեան, Պալեան, Տօքթ. Ն. Ռուսինեան, Կար. Իւթիւճեան, Տօքթ. Սերովբէ Վիչէնեան (Սէրվիչէն Գր. Աղաթօն ևյլն. կը պատրաստեն Ազգ. Սահմա-դրութիւնը, որ կը հռչակուի 1860 Մայիս 24 ին, և որ հայ ժողովուրդը կ'օժտէ ներքին ազգային, եկեղեցական, կրթական և տնտեսական գործերը վարելու ազատ սահմանադիր օրէնքով մը, Սուլթա նը վաւերացուց այս օրէնքը իբրեւ պետական օրէնք:

Ազգ. Սահմանադրութեամբ ծնունդ առած ա-ռաջին Ազգ. Երեսփոխանական ժողովը կը գումար-ուի Պոլսոյ մէջ 1860 Օգոստոս 25ին:

*
* *

Սուլթան Ապտիւլ Ազիզի և յետոյ Սուլթան Մուրատի օրով թուրքիոյ բարենորոգչական գործերը շատ անկերպարան վիճակ մը ստացան:

Պօսնա-Հէրսէք ապստամբեցաւ և Աւստրիական զօրքերը զայն գրաւեցին: Գրիստոնէից դէմ Մահմետականներու բռնած հալածական զիրքը ստիպեց մեծ պետութիւնները որ ադգու միջամտութիւններ ընեն:

Սահմանադրութեան պաշտպանութեան համար Միտհատ փաշա գաղտնապէս խոստում առնելով Ապտիւլ-Համիտէն Սուլթան Մուրատը զահրէնկեց կրնն և Ապտիւլ Համիտը Սուլթան կը հռչակուի 1876 Օգոստ. 19ին: Ապտիւլ-Համիտ ինչ ինչ կրճատումներով կը հրատարակէ Օսմանեան առաջին սահմանադրութիւնը: 1876 Դեկտ. 15ին:

Այս սահմանադրութեան հռչակմամբ վերջ պիտի տրուէր Եւրոպական պետութեանց թուրքիոյ ներքին գործերու միջամտութեանց, քանի որ այլևս նոյն օրէնքով բոլորը պիտի վայելէին կատարեալ ազատութիւն ինչքի և կրօնքի:

Հայերը մեծապէս ուրախացան և ամէն կողմ խրախճանութիւններ կատարուեցան: Առաջին Օսմ. Երեսփոխանական ժողովը բացուեցաւ 1877 Մարտ 19ին Սուլթան Համիտի ներկայութեամբ:

Պոլսոյ Ազգ. ժողովը մեծ ոգեւորութեան մէջ էր և կը կարծուէր թէ հայկական նահանգներու մէջ տեղի ունեցող հարստահարութիւններն ու կեղե-

քումները այլևս վերջ պիտի գտնեն:

Վրայ հասաւ Ռուս-թուրք պատերազմը Արեւելեան ճակատին վրայ թուրք և Քիւրտ զինւորներ մեծ աւարարութիւններու, կեղեքումներու և խոշտանքումներու կ'ենթարկէն հայերը: Ազգ. ժողովը կգրադի այս խնդրով և թագրիւր կուտայ թուրք կառավարութեան:

Հայ երեսփոխան մը, Օսմ. Երեսփ. ժողովի բեմէն մանրամասնօրէն կը պարզէ իրողութիւնները, որուն կը ձայնակցին Յոյն և Իսլամ երեսփոխաններ և Երեսփ. ժողովը կ'ստիպէ Բ. Դուռը որ ամէն ճիգ թափուի վերջ տալու համար անկարգութեանց և կեղեքմանց: Սակայն ընդունայն:

Ազգասէր Ներսէս Պատրիարքի և հայրենասէր անձնաւորութեանց յարատե ջանքերու շնորհիւ կարելի կըլլայ Սան—Սթէֆանօի դաշնագրին մէջ 16րդ յօդուածը մտցնել: Այդ յօդուածը կը տրամադրէր որ Արեւելեան նահանգներուն մէջ մինչև որ խաղաղութիւնը և ապահովութիւնը չի տիրապետէ և բարենորոգումներ չի կատարուին, Ռուս բանակը չի պիտի քաշուի:

Սան—Սթէֆանոյի դաշնագիրը Անգլիոյ շահերուն հակառակ ըլլալուն միջամտեց և բոլոր Եւրոպ. տէրութեանց մասնակցութեամբ Պէրլէնի վեհաժողովը գումարուեցաւ (1878) ուր վերաքննուեցան Ս. Սթէֆանոյի դաշնագրի պայմանները և փոփոխութեան ենթարկուեցան: Հայերը մասնաւոր պատւիրակութեամբ դիմեցին վեհաժողովին և Հայ. նա-

հանգնեցնու ինքնօրէնութիւն պահանջեցին: 16րդը փոխուեցաւ 61րդի որբուորովին հակապատկերն էր Ս. Սթէֆանոյի 16րդին:

Բոլոր պետութիւնները յանձն կառնէին հսկել հայ. նահանգներու բարենորոմանց որոնք պիտի կատարուէին թուրք կառավարութեան կողմէ . . .:

Հայերու այս շարժումը գրգռութիւնը շարժեց թուրք և քիւրտ ժողովուրդներու: Թուրք կառավարութիւնը ընդդիմացաւ հայաստանի մասնակի բարենորոգման, առարկելով թէ ամբողջ երկիրը պէտք ունի բարենորոգումներու:

Ռուսիա բոլորովին փոխեց իր քաղաքականութիւնը հայերու հանդէպ և Անգլիոյ հակառակել թուրքիոյ ուժ տուաւ իր հայահալած քաղաքականութիւնը շարունակելու:

Ներսէս Պատրիարք յուսահատեցաւ և հրաժարեցաւ գահէն: Վանայ մէջ կազմուեցաւ Արմէնական միութիւնը Մկրտիչ Փորթուգալեանի գլխաւորութեամբ: Այս կազմակերպութիւնը կը ձգտէր հայերը արթնցնել և ինքնապաշտպանութեան միջոցներու վրայ խորհիլ:

Ներսէս Պատրիարք սրտին ցաւէն կը մեռնի 1884 Հոկտեմբեր 26 ին:

Իր մահը մեծ սուգի մէջ կը թողու հայ ժողովուրդը որ կը փութայ ազգային մեծաշուք յուղարկաւորութեամբ մը պատուել իր սիրելի պատրիարքը: Հարիւր հազար հոգի կը հետևի հանգուցեալ պատրիարքի դագաղին: Մարմինը կամփոփուի

Մայր եկեղեցւոյ Ս. Աստուածածնայ տաճարին գաւիթը և վրան կը կառուցուի հոյակապ շիրիմ մը:

Ներսէս Պատրիարքին կը յաջորդէ Յարութիւն Վեհապետեան Սրբազան որ Կարնոյ Առաջնորդն էր: Սա, գուրկ էր Վարժապետեանի կորովէն և կը ջանար հաշտարար քաղաքականութեամբ գրաւել թուրք կառավարութեան բարեացակամութիւնը բարենորոգմանց խնդրոյն մէջ: 1888 ին Վեհապետեան Երուսաղէմի Պատրիարք ընտրուելով իրեն կը յաջորդէ Խորէն Արքայ. Աշըգեան:

Այս միջոցներուն հայ ազատամիտ երիտասարդներէ կը կազմուին զանազան յեղափոխական միութիւններ: Ասոնցմէ առաջինը կըլլայ Պօլսոյ մէջ կազմուած «Ժողովուրդին Մասնախումբը» ն, որուն գլխաւոր գործիչներն էին Կարապետ վրդ. Տէրունեան, Արշակ Շալճեան և երրորդ մը որ Մարսիլիոյ մէջ կապրի: Նպատակ ունենալով բռնութեան դէմ բռնութիւամբ պատասխանել ու զէնքով մաքրել բոլոր դաւաճանները:

Կարնոյ մէջ, հայրենի հողի վրայ կը կազմուի անդրանիկ մարտական միութիւնը, Խրիմեան Հայրիկի և Թիֆլիզաբնակ Տօքթ. Նաւասարդեանի թելադրանքներով որուն գլխաւոր հիմնադիր անդամները կըլլան Կարապետ Նշկեան, Յակոբ Իչքալացեան, Յովհաննէս Ատուրեան, Խաչատուր Կէրէկցեան:

Այս գաղտնի կազմակերպութեան իր հովանաւորութիւնը կը բերէ նաև Կարնոյ նոյն ատենուայ առաջնորդ Մաղաքիա վրդ. Օրմանեան:

Մարտական այս միութիւնը կը մատնուի: Թուրք կառավարութիւնը երեք գործիչները մահ-
ւան կը դատապարտէ, բայց պատիժը չի գործա-
դրուիր: Կարճ բանտարկութենէ մը վերջ ազատ
կարձակուին:

Այս մատնութենէն վերջ է որ հայ քաղաքա-
կան և յեղափոխական Ս. Դ. Հնչակեան Մայր կու-
սակցութիւնը կը հիմնուի, որու կը միանան Յակոբ
Իշքալացեան և ուրիշներ: Իր անդրանիկ յեղափո-
խական օրկանը՝ «Հնչակ» կը հրատարակուի Աթէնք
յետոյ կը փոխադրուի Լոնտոն և ի վերջոյ Փարիզ:

Իսկ 1890—92 ին կը կազմուի մեր ամենահզօր
կուսակցութիւնը՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը:

Այն յեղափոխական դէպքերուն մէջ, որոնք
Պօլսոյ մէջ տեղի ունեցան 1890—96 տարիներու
ընթացքին, բազմաթիւ հայ յեղափոխականներ նա-
հատակուեցան:

Իբր ազգասէր հայ և հայ ժողովուրդի ազատա-
գրութեան համար իր արիւնը թափող, բայց անընդ-
մար և անյիշատակ մնացած խումբ մը անձնուէր-
ներու շարքէն էր և մեր զբօն հերոսը — Կ Ո Յ Ր
Վ Ա Ր Դ Ա Ն, որուն վրայ կը խօսինք յաջորդ էջե-
րուն մէջ, կարգաւ:

.....

Բ

Պօլսոյ հայաշատ կեդրոններէն մին է
Գում-Գաբուն, որ նշանաւոր և բացառիկ դէպքե-
րու վայրը եղած է ո՛չ միայն հայաշատ կեդրոն
մը ըլլալուն, այլ գլխաւորաբար Թուրքիոյ Հայոց
Պատրիարքական աթոռը հոն գտնուելու հանդա-
մանքով: Իր անմիջական շրջակայ մասերուն մէջ
Գում-Գաբուի Դուրս, Կէտիկ փաշա, Լանկա, Եէնի-
Գաբու, Հիսար Տիպի ողողուած են Հայ և Յոյն
բնակիչներով, այնպէս որ հայ ժողովուրդի թիւը
28 - 30 հազար հոգիի կը հասնէր ադ տաւն:

Գում-Գաբուն գլխաւորաբար Հայ Յեղափոխա-
կաններու կեդրոն եղած է և առաջին առթիւ ալ
հոնկէ ծագում առած են հայկական ցոյցերը:

Գում-Գաբուի Դուրսը ունի իր առանձին եկե-
ղեցին — Ս. Յարութիւն — և Ազգ. վարժարան —
Պօղոսեան և Վառվառեան — որոնք շինուած են
երջանկայիշատակ Պէզճեան Յարութիւն Ամիրայի
կողմէ, եկեղեցին իր անուամբ իսկ դպրոցն ալ իր
ծնողաց անունով յորջորջելով:

Այս թաղին մէկ հեռաւոր թեւին վրայ կը գրա-
նուի Քալէ տիպի կամ Շէյխ-Սիւվար պէյ փողոցը,
որ ժամանակաւ 150 տարի առաջ — հայու մը սե-
փական բանջարանոց մ'է եղեր, որուն մահուանէն
յետոյ աղքատիկ հայ ընտանիքներու յատկացուէր:

է — կտակողին փափաքին համաձայն — և ուր խեղճ ընտանիքները 28-30ի չափ տնակներ շինելով բնակած են :

Այդ տնակները մինչև այսօր գոյութիւն ունին և հողը կէտիկ փաշայի Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյ սեփականութիւնն է :

Այս թաղամասը կը գտնուի երկաթուղւոյ գծի երկայնքին և շրջապատուած է Քիւրտ և Թուրք բնակիչներով: Ասկէ 30 տարիներ առաջ այս տնակներուն նման ուրիշ տնակներ եւս կառուցուած էին թրքական հողի վրայ, թուրք աղքատ բնակիչներով որ կը կոչուէր Թէնէքէ Մահալլէսի: Այժմ ատոնց տեղ կառուցուած են խոշոր շէնքեր:

Վերոյիշեալ Հայ թաղամասի Շէյխ-Սիւվար Պէյ փողոց — տնակի մը մէջ բնակութիւն հաստատած էր կարնոյ գիւղերէն կոյր-Վարդան անուն միականի հայ մը, առանձին ըլլալով, կղբաղէր լրագրավաճառութեամբ: Տարիքը հազիւ 30-32 էր. միջահասակ, ջղուտ և վառվռու երիտասարդ մը:

Կոյր-Վարդան ծանօթ էր Գում-Գաբուլի և շրջակայ հայ բնակչութեան: Ամուսնացած էր իր հայրենիքին մէջ և զաւկի մը ծնունդ տալէ յետոյ եկած էր Պոլիս, փող շահելու և ապագայ պատրաստելու մտադրութեամբ, ինչպէս կ'ընէին ուրիշ գաւառացի հայրենակիցներ:

« Պոլսոյ սալալատակներու վրայ սակի թափուած է »-ն առակի կարգ անցած էր: Որովհետեւ գաւառի մէջ զրամը շատ քիչ էր և ժողովուրդէն շատ

քիչեր միայն կրնային դայն ձեռք ձգել, ատոր համար կուգային Պոլիս, շահելու և աւելցնելու յոյսով:

Վարդան իր շունջը Պոլիս առած էր և հինգ տարի էր որ լրագրավաճառութեամբ կ'զբաղէր Կեսաբացի Ակոբ աղայի ընկերակցութեամբ, որ ծանօթ էր կէտիք փաշացիներուն:

Վարդան Պոլիս հասնելէն ի վեր հազիւ քանի մը ոսկի կըրցած էր իր ընտանիքին զրկել և նոյնքան մ'ալ քովը աւելցնել: Կարծես հետզհետէ մոռցած էր ան իր տուած որոշումը — զրամ աւելցնել և հայրենիք, ընտանիքին ու ծնողքին մօտ դառնալ — :

Ժամանակի ընթացքին, կամաց կամաց եղած էր թունդ ազգայնական մը և օր մ'ալ անդամազրկուած էր Ս. Դ. Հնչակեան մայր կուսակցութեան իբր զինուոր անձնուէր:

Այս նոր կեանքը — յեղափոխական կեանք — զինքը երկաթէ մարդ դարձուցած էր: Երթալով այնքան յափշտակուած էր յեղափոխական և ազգային գաղափարներով, որ քիչ ատենէն արդէն մեծ համակրութիւն ստեղծած էր իր շուրջը:

Վարդան մրցակիցն էր լրագրավաճառ Գալուստ աղա Տէր Յակոբեանի, որ նոյնպէս ծանօթ էր ամբողջ Գում-Գաբուլիներուն — հայրը մեր զրազէտներէն Պ. Յակոբ Տէր Յակոբեանի՝ (Փարիզ) և Արմենակ Տէր Յակոբեանի՝ (Աթէնք): Գալուստ աղա հաշտ աչքով կը նայէր Վարդանի և Վարդան միշտ յարգանք ունէր իր արհեստակիցին հանդէպ: Գէթ մենք չենք յիշեր Վարդանի մասին ունէ զանգատ:

*
* *

Թուրք բռնապետութեան հայահալած քաղաքականութիւնը մեծ ծաւալ կստանար: Անգլիա կուզէր հովանաւորել հայ յեղափոխականները, մինչ Ռուսիա գաղտնապէս կը թելադրէր Համիտը չ'ընդունիլ ունէ ճնշում և բարենորոգման ձեռնարկ: Գերման կայսրը Վիլհելմ կ'այցելէր Պոլիս և թուրքերը կը զօրանային ամէն տեսակէտով:

Սակայն հայ ժողովուրդին վիճակը ներքին գաւառներու մէջ անհամեմատօրէն գէշ կ'ընթանար: Թուրք յառաջդիմասէրները ևս կ'ընդդիմանային Հայաստանի բարենորոգմանց ծրագրին նկատելով որ, այս կերպով հայերը կրնան անջատել արևելեան նահանգները, ինչպէս ըրին Պուլկարները 1838 ին Արեւելեան Ռումէլին Պուլկարիոյ կցելով:

Ազատութեան գաղափարով զինուած հայ յեղափոխականները չէին կրնար հանդուրժել տեղի ունեցող դէպքերուն, որոնք փոխանակ ամոքուելու հետզհետէ կը տարածուէին և կ'սպառնային հայ ժողովուրդի գոյութեան:

Վարդանն ալ իբրև յեղափոխական զինուոր, շատ կ'զբաղէր իր հայրենակիցներուն բաղդով: Ամէն օր թերթերը աչքէ կ'անցընէր, կը հարցնէր, կը փնտռէր և գրեթէ իր շահածին մեծ մասը այդ ուղղութեամբ կը ծախսէր, վայրկեան մը իսկ չի մտածելով իր ընտանիքին վրայ:

Վարդանը շատ կը սիրէինք, ուր որ ան գրա-

նրէր հոն կը փութայինք լսելու համար իրմէ ամէն բան: Ոչ միայն լուրջ էր, այլ և շատ անգամ հեղնող: Իր վրայ մեծ հաւատք ունէր. կը կարծէր, թէ օր մը մեծ դեր մը կրնար կատարել հայ ժողովուրդի ազատագրութեան պայքարին մէջ:

Հակառակ միականի ըլլալուն լաւ նշանառու էր. Ազգ. Հիւանդանոցէն քիչ անդին Վէլի էֆէնտի ըսուած ծառաստանին մէջ շատ հեղ նշանառութեան փորձեր կատարել կերթային ընկերներով: Իր ամենամտերիմ ընկերն էր Սուրէն, ղինակից ընկերը և գաղափարակիցը:

Վարդան երբէք չէր ծածկէր իր մտադրութիւնները: Շատ անգամներ լսած ենք քաջամարտիկ զինուորի իր խօսքերը.

— Ես քաջ Վարդանի թոռն եմ, անոր ոգին իմ մէջն է: Կ'ուզեմ ըլլալ ախոյեան մը թուրք բռնականութեան: Արիւնս պիտի թափեմ, բայց գոնէ ուտելու եմ տասնեակ մը դաւաճաններու և հայահալած սօֆթաներու գլուխը. և կ'երգէր իտալացի հայրենասէրին երգը.

Մեր հայրենիք թշուառ անտէր մեր թշնամեաց ոտնակոխ իր որդիքը արդ կանչում է հանել իր վրէժ քէն ու ռս:

Եւ աւելի բարձր ձայնով ու շեշտակի հնչումով կը շարունակէր.

Ամէնայն տեղ մահը մի է մարդ մի անգամ պիտ' մեռնի բայց երանի՜ որ իր ազգին ազատութեան կը զոհուի:

Խանդավառ էր Վարդան և գիտէր խանդավառել նաև իր շուրջիները:

Երեկոնները քաշուած իր տնակին մէջ մինչև կէս
գիշեր կը կարդար կը գրէր: Վեց տարի առաջ ոչինչ
չէր գիտէր, իսկ այսօր . . . կարծես տասը տարի
դպրոց էր յաճախած:

Շատ անգամ, տնակը լեփ լեցուն կ'ըլլար թա-
ղին պատանիներով: Երբեմն ալ իր ընկերները կը-
հաւաքուէին, կ'երգէին, կը կարդային և ժամանակ
կանցնէին: Վարդան սրինգ զարնել ալ գիտէր և քա-
նի երգէր իր գիւղի երգերը, կարօտի արցունքներ
կ'ողողէին իր այտերը: կը գունատէր և երբեմն ալ
կը շառագունէր: Ի՞նչ խորհուրդներ միտքը կը փո-
թորկէին արդեօք խեղճ Վարդանի միտքը: Անկէ
յետոյ պահ մը լուռ, մտածկոտ մնալէ վերջ, դարձ-
եալ կ'ոգեկորուէր, կը ժպտէր և կը բոցավառէր . . .

*
* *

Գիշեր մը, ձմրան ցուրտ գիշեր, հաւաքուած
էինք Ձիֆթէ Կէլինլէրի մեր բնականանին մէջ,
Ձենք գիտեր ինչպէս հոտ է առեր Վարդան և մէյ
մ'ալ յանկարծ սենեակին դրան առջև երևեցաւ:

Բոլորս ալ հաճոյքով ընդունեցինք զայն իր հեգ-
նոտ ձեւերով շնորհակալութիւն յայտնելէ յետոյ
բազմեցաւ ս է տ ր ի ն է ն վերի անկիւնը, զոր պատ-
ւի համար ծերունի կին մը թողուցած էր Վարդանի:

Տեսնելու բան էր Վարդանի դէմքը. լուսաշող
ճառագայթներու պէս կը փայլէին իր աչքերը: Ձեռ-
քերը իրար շփելէ յետոյ, իր տուփը հանելով սիկար
մը պլլել ուզեց թող չտուին և սիկար մը հրամցուցին:

Առաւ, վառեց և սկսաւ ծխել:

— Գիտէ՞ք, ըսաւ, աչքերը ամենուն յառելով,
ի՞նչ պատահած է այսօր.

Ի՞նչ, հարցուցինք ամէնքս,

— Հը՛, չէ՞ք գիտէր, արդէն մեր ժողովուրդը իր
տգիտութեան զոհը պիտի ըլլայ. . . :

Ի՞նչ կայ, նոր բա՞ն կայ, Վարդան աղբար, ձայ-
նեցին ոմանք, հետաքրքրուած:

— Ինչ պիտի ըլլայ, մեր ընկերներէն քանի մը
հոգի ձերբակալեր են ու բանտարկեր: Արար աշ-
խարհ գիտէ, դուք ինչպէ՞ս չէք գիտէր:

Ու սկսաւ բանալ իր օրհնեալ բերանը, բռնակալ-
ներուն և ամբոխին դէմ:

Բոլորս ապշահար մտիկ կ'ընէինք իրեն:

Ան շարունակեց:

— Եղբայրներ, աս ասանկ չ'երթար, մեզ հալա-
ծեն, սպաննեն, կողոպտեն և մենք անբան կենդա-
նիի պէս գլուխ պիտի ծռենք ու համակերպինք: Ոչ
այս չ'է կարելի շարունակել:

Սիկարին մուխի գուլաներուն մէջ իր սև աչ-
քերը սեւեռելով կարծես բան մը, յայտնութիւն մը
կ'երեւակայէր:

Ի՞նչ ընելու է, հարցուցին ոմանք:

— Ի՞նչ ընելու է, լոկո՞ւ է: Ինչ որ ըրին կամ
կ'ընեն մեզի, նոյնը և մենք պէտք է ընենք: Քրիստոս
պատուիրեր է որ, քու շապիկդ առնողին, վարտիկդ
ալ տուր, եթէ մէկը քեզի ապտակէ միւսը դարձուր:
Այս խօսքերը չե՞ն որ մեր գերեզմանը պիտի փորեն

Ես կ'ըսեմ, Մովսէսի եման, թէ սպաննէ զայն՝ որ քեզ կ'ապտակէ. հարուածէ այն մարդը որ խիթիւ կը նայի քեզ :

Եւ մէջքէն ոսկրեայ կոթով վեցհարուածեան մը հանելով,

— Սա կը տեսնա՞ք կոր, ա'յս է հայուն փրկութիւնը, զէնք գնեցէք, զէնքի՛ վարժուեցէք, վերջէն շատ կը զղշաք. այսքան . . . :

Ինչ ուժ էր որ կը խօսեցնէր Վարդանը, կրակ ու բոց կտրած :

Կ'ըմբռնէինք, թէ շատ բաներ կ'անցնին կը դառնան, բայց մենք տեղեկութիւն չ'ունինք :

Ամէն ոք կզգար, կը գուշակէր թէ խիստ կարեւոր զէպքերու նախօրեակին մէջ կը գտնուէինք :

Գ.

Մուսա պէյի դատին թուրք դատաւորներուն ցոյց տուած բացարձակ կողմնակցութիւնը յուզած էր բոլոր հայութիւնը :

Դատաւարութեան ներկայ եղող Եւրոպայի ներկայացուցիչներ և թերթերու թղթակիցներ բացէ ի բաց տեղի ունեցող այս խայտառակ դարձուածքը անմիջապէս հեռագրած էին իրենց կառավարութեանց և թերթերուն : Մեծ իրարանցում և զայրոյթ յառաջ բերած էր այս գայթակղութիւնը ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի մէջ :

Յուզումը և զայրոյթը այնքան խորունկ էր որ

ընդհանուր յեղաշրջումէ մը կը վախցուէր :

« Ժողովուրդին Մասնախումբը » գործի էր լրծուած : Ան, ո'չ միայն Աշրգեան Պատրիարքին սպանական նամակներ ղրկեց, այլ և հազարաւոր թուցիկներ « Կարդացէք Հայեր » վերնագրով, ցրուեց նոյն Կիրակի օր ամբողջ Պոլսոյ հայ եկեղեցիները և հրաւիրեց ժողովուրդը բողոքելու « Ափաշկեարէ » կատարուող բռնակալութեանց դէմ. վարկաբեկելով և դատապարտելով նաև Աշրգեանի ապիկար և կամակատար քաղաքականութիւնը :

Ճիշդ նոյն միջոցին Կարնոյ կոտորածին լուրը Պոլիս հասաւ : 1890 Յունիս 6ին թուրք զինուորներ յարձակած են Աղզ. Գերեզմանատան մէջ հաւաքուած անգէն հայ ժողովուրդի վրայ և անոնցմէ 120 հոգի սպաննած :

Այս բօթը շանթահարեց հայ ժողովուրդը : Ամէն կողմ բողոքի միթիւններ գումարուեցան : Եւ բոլոր յուզուեցաւ : Հայ ժողովուրդը հետզհետէ կըմբռնէր թէ այլևս անկարելի էր թուրք կառավարութեան արդարութիւն և բարենորոգում սպասել :

Օրէ օր աճող դժգոհութիւնը լուրջ կերպով մը տածել կուտար մեր վարիչ և յեղափոխական շրջանակները : Բազմաթիւ յեղափոխական միութիւններ միացնել և համագործակցութիւն մը ստեղծելու պէտք տեսան : Եւ ահա ծնունդ առաւ մեր ամէնէն հզօր և ահարկու կուսակցութիւնը, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը :

*
* *

Ահող ընդհանուր դժգոհութիւնը շարժեց բոլոր գիտակից տարրերը :

Հնչակեան կուսակցութիւնը կազմակերպեց Գում-Գաբուի ցոյցը, ձիհանկիւլեանի գլխաւորութեամբ 1890 Յուլիս 16 ին, Գումրայան Պայրամի օրը կոխելով Պատրիարքարանը դահլիճին պատէն կախ սւած Օսմանեան զինանշանը վար առնելով, ոտքի տակ ցրեխ ցրեխ ըրին: Ընդդիմացող քանիւմը ոստիկաններ սպաննուեցան այս ընդհանուր խառնաշփոթութեան մէջ :

Հայերու կողմէ տեղի ունեցող այս անսպասելի ցոյցը մեծ իրարանցում յառաջ բերաւ բովանդակ թուրքիոյ մէջ : Իսլամները կատղեցան, որովհետեւ դարերէ ի վեր չէին տեսած թուրքիոյ դէմ հայերու կողմէ այսպիսի խլրտումներ և մանաւանդ իսլամական տօնի օր մը : Մայրաքաղաքին մէջ :

Այս ցոյցէն անմիջապէս յետոյ երկիր կը ղըրկուէին զանազան յեղափոխական զինեալ խումբեր, պատժելու համար այն տէրէպէյիները և հարըստահարիչ քիւրտերը, որոնք պատուհաս դարձած էին երկար ատենէ ի վեր հայ ժողովուրդի գլխին :

Իսկ Պօլսոյ մէջ մէկիկ մէկիկ կը մաքրուէին դաւաճան և մատնիչ հայերը :

Հայ ժողովուրդը մինակը պիտի պայքարէր թուրք բռնակալութեան դէմ :

*
* *

Հնչակեան կուսակցութիւնը Կիլիկիոյ մէջ ալ արմատ ձգած էր և ժողովրդական համբաւ շահած :

Զէյթուն, որ անմատչելի Կիլիկեան լեռներու վրայ, տարիներէ ի վեր կէս անկախ ապրած էր, թուրք հարստահարիչ քաղաքականութենէն գրգռեալ, ապստամբական դրօշը պարզեց :

Բոլոր հայութիւնը հեիսե և անձկութեամբ կը հետեւէր այս արծուէ բոյնին հերոսութիւններուն և յաջողութիւններուն :

Պօլսոյ մէջ ևս շարժում մը կը նշմարուէր :

Վարդան գործի վրայ էր: Ամէն օր գաղտնի ժողովներ տեղի կուենային. թուրքիկներ և բողոքազերեր կը ցրուէին :

Մօտակայ գաւառներէն վախկոտ ընտանիքներ կուգային Պօլիս, հայաշատ կեդրոններու և ապահով թաղերու մէջ հաստատուելու համար :

Կ'ենթադրուէր թէ հայ յեղափոխականները Պօլսոյ և գաւառներու մէջ մեծ և զինեալ ցոյցեր պիտի կազմակերպէին: որոնց հետեանքով բաղխումներ և ջարդեր պիտի պատահէին :

Եւրոպական տէրութիւնները չի պիտի հանդուրժէին թրքական բարբարոսութիւններուն, պիտի միջամտէին, և եթէ պէտք ըլլար նոյն իսկ Անգլիա պատերազմ պիտի յայտարարէր թուրքիոյ դէմ, փրկելու համար հայ ժողովուրդը :

Այս միամիտ հաւատքն ունէին հայ ղեկավար շրջանակները, յեղափոխական մարմիններ, հայասէր եւրոպացիները և նոյն ինքն հայ ժողովուրդը :

Վարդան, այս գաղափարը իւրացնողներէն էր և զայն բարձրաբար կը յայտարարէր :

— Մենք պիտի ապստամբինք և Անգլիական զրահաւորները իսկոյն նեղուցներէն պիտի մտնեն, ճնշելու համար Սուլթան Համիտի վրայ, որ գործադրէ բարենորոգումներու ծրագիրը : Մենք այլևս չենք խաբուիր, հայ ժողովուրդը պիտի ազատագրուի ամէն գնով :

Ապագայ պայծառ օրերու յոյսով և ըսենք միամիտ հաւատքով տոգորուած, Վարդան կրկնապատկած էր իր գործունէութիւնը : Անդամները կը շատնային և նիւթական աջակցութիւններ կը լլային հայ կուսակցութեանց :

Անհրաժեշտ սակայն, հայ յեղափոխականներուն գործունէութեան միացեալ ճակատ մը ստեղծել և սիսթէմաթիկ կերպով գործելու անհրաժեշտութիւնն էր : Ինչ որ միշտ պակսեցաւ մեր մէջ և իւրաքանչիւր կուսակցութիւն ջանաց իրեն համար միայն փառքի օրեր պատրաստել, ի գին հայ ժողովուրդի արիւնին :

Ահա մեր դժբաղդութեանց գլխաւոր պատճառներէն մին. — ԱՆՄԻՍՈՒՄՆՈՒԹԻՒՆԸ :

Աշգգեան Խորէն պատրիարք ընդհանուր դժգոհութեանց առջև տեղի տալով հրաժարեցաւ և իրեն յաջորդեց Մատթէոս եպ. Իզմիրլեան, որուն վրայ ազգը մեծ յոյսեր դրած էր :

Իզմիրլեան Մատթէոս Պատրիարք, իբրև մօտէն գիտակ հայ ժողովուրդի տառապանքին շուտով յեղափոխականներու ազդեցութեան տակ մըտաւ եւ արդէն ինք համակիր էր Հնչակեան Կ-թեան :

Ազգասէր և կառավարութեան դէմ անհաշտ դիրք բռնող պատրիարքի մը ընտրութիւնը արդէն ցոյց կուտար թէ մօտ ատենէն խիստ կարևոր դէպքերու ականատես պիտի ըլլայինք :

Նոյն միջոցին պատահած երկրաշարժը Պօլսոյ մէջ մեծ ֆլամներ պատճառեց. շատեր լաւ նշան մը չի համարեցին այս պատահարը, որ կուգար նախախնամութենէն :

Հայ յեղափոխական մարմինները առանձին հրապարակ գալ չէին յանդգնէր, որովհետեւ իբրև գաղտնի կազմակերպութիւն, մատնութեան մը պարագային կրնային վտանգել իրենց գոյութիւնը, որով իրենց ծրագիրները ուղղակի պատրիարքին և Ազգ. ժողովին միջոցաւ իրագործել կը ջանային մինչև այն օրը, երբ այլևս զօրացած, և անկաշկանդ, պիտի կրնային առանձինն ճակատ գալ :

1894 ինՍասունի առաջին ապստամբութիւնը տեղի ունեցաւ : Համիտ Սասունցիները բնաջնջելու որոշում տուաւ և խամէն կարգի քանդիչ ուժերով զինուած 40 հազար զինուոր զրկեց այս նպատակին :

իրագործման համար: Սասունցիք քաջաբար դիմադրեցին «Դժսխք»ի և Մուրատի — Համբարձում Պոյաճեան — դեկավարութեամբ և Չայի ճակատամարտին մէջ փառաւոր յաղթութիւն մը տարին, ըսպաննելով երկու հազարէ աւելի թուրք զինուոր, իսկ իրենցմէ հազիւ 70—75 հոգի ինկան:

Այս յաղթութիւնը սակայն տևական չեղաւ և Սասուն կործանեցաւ:

Սասունի կոտորածին լուրը ամբողջ Եւրոպան ոտքի հանեց: Պետութեանց ճշդումին վրայ քննիչ մասնախումբ մը ամբողջ վեց ամիս իր քննութիւնները կաաարելով ստուգեց թէ Սասունցիք չէին ապստամբած, այլ հարկադրուած էին իրենց վրայ իրկուած հալածիչ ուժերը վանելու:

Մեծ պետութեանց ղեսպանները բարենորոգմանց նոր ծրագիր մը պատրաստեցին որ Մայիսեան ծրագիր կոչուեցաւ և Համիտ ինչ ինչ փոփոխութեամբ ստորագրեց զայն, սակայն չուզեց գործադրել անոր պարունակութիւնը:

Միւս կողմէ սիստէմաթիկ ջարդերը կը շարունակուէին հետզհետէ ամէնուրեք:

Համիտ կազմակերպած էր քրտական Համիտիյէ Ալալը ըստած հեծելազօրաց բանակ մը որ մեծագոյն դերը կատարեց հայկական կոտորածներուն մէջ:

Վարդանի մտահոգութիւնը մեծ էր, որովհետև քանի մը ամիսէ ի վեր ոչ մէկ լուր չէր առած իր

ծնողքէն և ընտանիքէն: Անհանգիստ էր և հոգ մը ունէր սրտին մէջ: Իր սիրասուն կինը և անուշիկ փոքրիկը միշտ աչքերուն առջև էին: Իր գիւղի ծա, նօթները փնտոեց, գտաւ, անոնք ևս լուր մը չէին առած հայրենիքէն:

Կարօտի արցունքներ կը թափէր: Շատ անգամ կ'ուզէր առանձնանալ և մտածել իրեններուն վրայ: Բերնէ բերան լսած էր, թէ Հայաստանի շատ մը անկիւնները Հայոց դէմ գաղտնի կոտորածներ տեղի կ'ունենային: Այս զրոյցները կուգային աւելի ևս շփոթեցնել Վարդանը:

Քանիցս նամակ գրեց, սակայն ո'չ մի լուր չի կարողացաւ ստանալ:

Կասկածները արթնցան իր մէջ: Մի գուցէ անոնք ալ չարգուած ըլլային:

Այս կասկածը իրականացած էր:

Արդարև հարևան քիւրտ հորթաներ յարձակում գործած էին իրենց գիւղին վրայ, սպաննած, այրած և կողոպտած էին:

Փախցուցեր էին և իր գեղեցիկ կինը: Մառի ընդդիմութեան վրայ սպաննելով հորը նետած էին անոր դաշուհանարուած մարմինը զաւկին հետ:

Այս դէպքին բոլոր մանրամասնութիւնները կարելի եղաւ հաստատել յետոյ, երբ նոյն գիւղէն փախստական տղայ մը կարողացած էր Կարին հասնիլ:

Վարդան խենթի մը պէս եղաւ, երբ վերահասու եղաւ իրողութեանց: Արցունքը աչքին և արիւնը սրտին մէջ կը սառէր: Սիրտը հնոցի պէս կը վառէր:

Երբեմն, սատանան կը դրդէր զինքը. նետուիլ հրապարակ և հանդիպող թուրքը սպաննել: Սակայն աւելի զօրաւոր ձայն մը ուղղութեան կը հրաւիրէր զինքը: Երբ պատեհ առիթը գար, այն ատեն պիտի լուծէր իր վրէժը . . . :

Դ.

Սուլթան Համիտ չէր ուզեր բարենորոգմանց Մայիսեան ծրագիրը գործադրել, որովհետև կը տեսնէր թէ այդ ծրագիրը իրեն պարտադրողները անհամաձայն են որով կ'ուզէր օգտուիլ առիթէն :

Միւս կողմէ սակայն, երևոյթները փրկելու համար Միւրիլի վա Շաքիր փաշան իբր լիազօր քննիչ և բարենորոգիչ, արեւելեան նահանգները ղրկեց: Քնացնելու համար Եւրոպան:

Շաքիր փաշա հասնելով Հայաստան, իր ստացած գաղտնի հրահանգներուն համաձայն քննաւ հայերը կոտորել զանազան ձևերով :

Յուսահատ Հայ ժողովուրդը կը պահաջէր արդարութիւն, սակայն տեսնելով որ հետզհետէ անգործադրելի կը դառնայ բարենորոգման ծրագիրը, Հնչակեան կուսակցութիւնը ազդու կոչով մը հրաւիրեց ժողովուրդը համախմբուիլ Գում - Գաբուի Պատրիարքանիստ Մայր Եկեղեցին. երթալ բողոքելու համար կառավարութեան դուռը :

1895 Սեպտ. 13ի Ս. Խաչի Մեռելոցի օրը, մեծ բազմութիւն մը Հնչակեան կուսակցութեան առաջնորդութեամբ ճամբայ ինկաւ դէպի Բ. Դուռ :

Կէտիկ փաշայէն ալ միացան ուրիշ խումբեր և ժողովուրդը «Ձայն մը Հնչեց» ը հնչեցնելով ուղղութեան Սուլթան Մէհմէտի քովն առիթը ուղղակի Պապը Ալի :

Վարդան ալ այս խումբին մէջն էր, զինուած և վրէժխնդրական ոգով լեցուած: Բազմութիւնը մեծ համեմատութիւն մը ստացած էր երբ հասաւ Պապը Ալի :

Մեծ Եպարկոսին և Նախարարաց ժողովին տըրուելիք աղերսագիրը ձեռամբարձ կը կրէր կտրիճ մը :

Կառավարութիւնը տեղեակ ըլլալով այսպիսի ցոյցի մը կազմակերպութենէն, հրահանգ տրուած էր զինուորական իշխանութեանց շղթայի տակ առնել Բ. Դուռը: Միւս կողմէ հարիւրաւոր քիւրտեր գաղտնապէս հրահանգ ստացած էին ճոկաններով ղինուիլ և յարմար առիթին յարձակիլ ցուցարարներուն և կամ հանդիպող հայուն վրայ :

Երբ ցուցարարները հասան Բ. Դուռ, ուզեցին ներս մտնել ու անձամբ ներկայացնել աղերսագիրը Մեծ Եպարկոսին :

Սպայ մը ներկայացաւ և ուզեց իմանալ թէ ի՞նչ կը փափաքին ըսել,

Վարդան պօռաց բարձր ձայնով — Ներս մտնել և Եպարկոս փաշան տեսնել կ'ուզենք:

Խոր լուռութիւն մը բոլոր ցուցարարները պատած էր: Բոլորին աչքը սպային և խումբին առաջին գծին վրայ գտնուող յեղափոխականներու էր ուղղուած:

Սպան ներս գնաց ու վերադարձաւ ըսելով թէ

պէտք է ցրուին: Ամբոխը ընդդիմացաւ: Սպան զայրացաւ և սուրը քաշելով բռնեց կողմով սկսաւ հարածել մէկը, որ կը պօռար (արդարութիւն կ'ուզենք): Սպային վարմունքը և աղերսագիրը տալու փարձը ապարդիւն կը համարուէր, ամբոխը ցրուելու հրամանը կրկնուեցաւ:

Յեղափոխական մը քաշեց ատրճանակը և կրակեց սպային վրայ: Ճըղալ Օղլուի փողոց և ուրիշ փողոցներ դէրժ բռնող զօրքերը յարձակման հըրաման ստացան:

Բախդումը սկսաւ:

Յուցարար բազմութիւնը խուճապի մատնուած փախուստի ճամբան բռնեց:

Գնդակները կը շաչէին, սոփաները և գաշոյնները կը գործէին:

Վարդան ընդհանուր խառնաշփոթութենէն օգտուելով առաջին հարուածով մը գետին փռեց այն զինուորը, որ հրացանին կոթովը կը ծեծէր ու կը խոշտանքէր հայ մը:

Այս յաջողութեան վրայ, զէնքը ժաքէտին տակ բռնած սկսաւ փախչիլ, Պարսկական դեսպանատան փողոցը մտաւ, և Հանր. Պարտոց վարչութեան առջև զինուորներէ պաշարուած ամբոխին խառնուեցաւ:

Պահ մը մտածեց անկէ ալ փախչիլ, սակայն տեսաւ որ անկարելի էր ետ դառնալ: ուղեց կարգ մը փախչելու փորձ ընողներուն միանալ ու յաջողեցաւ: Վարդան ինչպէս եղաւ, ինքզինքը գտաւ Չէմպէրլի Թաշի առջև: Հոն սոփայակիր ոսֆթաներ

դործի վրայ էին: Փախչող հայերու ետեւէն վազելով ճողանի հարուածներով գետին կը փռէին:

Վարդան ակնթարթի մը մէջ տեսաւ ինչ որ կը պատահէր այդ անկիւնը: Առանց կարևորութիւն տալու պոռչտուքներուն, անցաւ դիմաց. քանի մը ոսֆթաներ Վարդանի ճամբան կտրել փորձեցին:

Պատեհ առիթը եկած էր դարձեալ իր վրէժը յազեցնելու սոփայակիր այդ թուրքերուն վրայ, հրազէնի հարուածներով գետին տապալեց երկու ոսֆթաներ ու սկսաւ փախչիլ:

Բարեբախտաբար, մինչև որ Չէմպէրլի Թաշը դէրժ բռնող թուրք զինուորներ տեղեկացան, Վարդան կարողացաւ կէտիկ փաշայի ուղղութեամբ Թիւլպէնտէի փողոցէն վար իջնելով Գուլլուգ փողոցէն հասնիլ իր խրճիթը:

Փողոցը բոլորովին ամայացած էր: Ամէն ոք ապաստանած էր Ազգ. Վարժարան: Վարդան լուր չ'ունէր անկէ: Ան հիմայ անհանգիստ կը մտածէր թէ ի՞նչ պիտի ընէր եթէ իմանալով իր հոն գտնուիլը, թուրքերը գային պաշարէին զինքը:

Մէկ կողմէ ուրախ էր, որ իր կնոջ, զաւկին և ծնողաց վրէժը կրցած էր լուծել, միւս կողմէ սակայն կը կասկածէր իր անպատիժ մնալուն վրայ:

* * *

Հնչակեան Կ. Թեան կազմակերպած և Պատրիարք Իզմիրլեան Սրբաազանէն քաջալերուած Պապը Ալիի ցոյցը արիւնալի դէպքերու տեղի տուած էր:

Սուլթան Համիտ հայոց այս յանդգնութիւնը չի մարսեց: Հրամայեց ընդհանուր կոտորած:

Այսպէս, մինչև ցարդ գաղտնաբար կատարող ջարդերը սկսան օր ցերեկով և ամենուն աջքին առջև կատարուիլ:

Պօլսոյ և դաւառներու մէջ հարիւր հազարէ աւելի հայեր սպաննուեցան:

Եւրոպա լուր հանդիսատես եղաւ մեծ մարդասպանին սարքած ոճիրներուն: Ռուսական կառավարութիւնը ձեռքի տակէ կը քաջալերէր այս ջարդերը: Անգլիայի վարչապետին բերնով կը յայտարարէր թէ Անգլիական, մարտանաւերը չէին կրնար Մասիսի վրայ բարձրանալ: Գերմանիա ի սրտէ ուրախ էր, ան ալ իր ծրագիրները ունէր: Մէկ խօսքով ամբողջ աշխարհ ցնցուելով հանդերձ հայ ժողովուրդի վրայ ի գործ դրուած բռնութիւններէն և ջարդերէն, տէրութիւնները ոչինչ ըրին ջարդերուն առաջին առնելու և հայկական խնդիրը վերջնականապէս և արդար կերպով լուծելու համար:

Ե

Բազմաթիւ նշանաւոր հայեր ձերբակալուած էին և բանտարկուած: Վարդան աղբար ալ ձերբակալուելու վտանգին տակ կը գտնուէր: Ան, մազապուր ճողոպրած ջարդէն, եկած ապաստանած էր իր տնակը, անօթի ու ծարաւ: Իր դրացիները, ամբողջովին լքած էին իրենց տնակները և ապաստա-

նած թաղին Պօղոսեան ու Վառվառեան վարժարանը, որ քրիստոնեայ թաղի կեդրոնը գտնուելով ազատ կրնար մնալ քիւրտ բռնակիրներու կամ թուրքերու յանկարծական յարձակումէն:

Ոչ ոք գիտէր, թէ Վարդան տնակը կը գտնուէր: Միականի յեղափոխականը երկու օր անսուաղ մընալէ յետոյ, ճարահատ փորձած էր քովի տան դուռը բանալ, բայց չէր յաջողած. դարձեալ նոյն օրը կըրցած էր տոկալ անօթութեան, և այս անգամ գիշերանց կարողացած էր ուրիշ տան մը պատուհանէն ներս սպրդիլ և հոն առատ պաշար գտնելով սընանիլ:

Երբ ստամոքսը լեցուց, սիկար մը պլլելով երկարեցաւ տախտակամածին վրայ ու վառեց սիկարը՝ սկսաւ իր բերնէն բարձրացող ծուխերը դիտելով մտածել անցած դարձածին վրայ: Զի մոռնանք աւելցնել թէ, ոսկրեայ կոթով վեցհարուածեանը միշտ իր մօտ կը պահէր, պատրաստ գտնուելու համար, ուէ անակնկալի առջև: Այս գէնքը իր յոյսը իր Աստուածն էր:

Լուսինը կը թագաւորէր այդ գիշեր զուարթօրէն ամայի մնացած թաղը կարծես խոր լուսթեան մէջ թաղուած էր: Ոչ մէկ շշուկ, ոչ մէկ շարժում:

Վարդան, կոթնած լրագրի դեղերուն՝ կը ծխէր: Տեսածները զինքը չ'էին խոռված: Ընդհակառակը միշտ անյողողդ և արիասիրտ կը մնար. գոգցեալ սպասէր վաղուան արշալոյսին, որ պիտի պսակէր իր և իր հայրենակիցներու իտէալները:

— Ախ, կ'ըսէր ինքնիրեն. ի՞նչու չի կարողացայ ամբողջը հալածող զինուորներէն, Ձէմպէրլի թաշի շուրջ հաւաքուող քիւրտներէն ալ քանի մը հատ եւս գետին փռել, ինչպէս ըրի սօֆ թաները: Ի՞նչ յիմար եմ եղեր, որ ասանկ չքնաղ առիթ մը ձեռքէ հանեցի, գոնէ իբրեւ յեղափոխական եւ հայրենասէր մարդ, պարտքս լիովին կատարած եւ իմիններուս վրէժը լուծած կ'ըլլայի: Հոգ չէ թէ զիս ալ սպաննել յաջողէին. իմ մահս տասնեակ մը թուրքերուն կեանքի գնովը վրայ տուած կ'ըլլայի:

Այս ըսելով ձեռքը երկարեց ատրճանակին եւ զայն լաւ մը քննելէ ու հոն պակասած բամբուլաշտնեաները լեցնելէ վերջ շարունակեց իւրովին:

— Վարդան, քաջ Վարդան, եթէ երէկ չի կարողացար, անիծեալ տղաս, Վաղը, անպատճառ պէտք է կարողանաս: Եթէ առիթը անգամ մ'ալ ներկայանայ, շան սատակ պիտի ընես գոնէ քանի մը հոգի եւս, անկէ յետոյ ինչ պատահի թող պատահի:

Այդ ըոպէին ոտնաձայն մը իր ուշադրութիւնը գրաւեց: Ոտնաձայնը քանի մօտեցաւ, Վարդան շրփոթեցաւ: Անպատրաստ չի գտնուելու համար ոտքի ելաւ եւ հրազէնը ափին մէջ՝ արթուն սպասեց:

Մէկը եկաւ խրճիթին առջևէն եւ անցաւ դարձող քովի փողոցը: Վայրկենական նոյն ոտնաձայնը կրկին լսուեցաւ, եւ ահա, երկու ուժգին հարուածներ իջաւ Վարդանի խրճիթի դրան:

Վարդան գունատեցաւ, ձեռքերը սկսան դողալ: Սիրտը արագ արագ կը տրոփէր, շուարեցաւ:

Ներքին անսպասելի ուժ մը զինքը մղեց հարցնելու.
— Ո՞վ ես, ի՞նչ կուզես.

— Բաց՝ շուտ բաց Վարդան պատասխանեց եւ կողը, որ կրն մ'էր.

— Բայց ո՞վ ես դու, հարցուց Վարդանը.

— Ես, Անթառամ տուտուէն, Վարդան՝ շուտ բաց, աճապարէ:

Վարդան, Անթառամ տուտուէն ձայնը լսելով իսկոյն վար ցատքեց ու բացաւ դուռը:

Անթառամ տուտու ներս մտաւ ու դուռը կրկին գոցեցին:

— Ի՞նչ կ'ընես հոս, Վարդան, խեղճ ես որ հոս կը մնաս, ըսաւ Անթառամ ցած ձայնով. ի՞նչու չես ապաստանիր դպրոցը:

— Ինչպէ՞ս կ'ընայի ապաստանիլ, քանի որ հազիւ կարողացայ զուլիս ազատելէ վերջ հոս նետուիլ. երկու օր է անօթի էի, այս գիշեր մտայ տունը եւ հոն ուտելիք գտնելով փորս կշտացուցի:

— Աղէկ ես ըրեր, բայց գիտե՞ս որ ի՞նչ եղած է.

— Ո՛չ, ինչպէս կ'ընամ գիտնալ, երբ վաթսուց ժամ է հոս սմբած մնացած եմ:

— Արի՛ւն կը հոսի արիւն, հազարաւոր հայեր ջարդուած են. բայց հիմայ ջարդը դադրած է:

— Ուրեմն ալ՝ բան չիկա՞յ.

| Ձեմ գիտեր, միայն սա յայտնի է, որ մարդ չ'են սպաններ, տուն չ'են կողոպտեր. բայց աչքի զարնող հայր կը ձերբակալեն կը տանին:

— Ո՞ւր կը տանին, բա՞նտ թէ՛ աքսոր:

— Ձեմ՝ գիտեր, բայց կ'ըսեն թէ երկուքն ալ :
Եթէ կ'ուզես, Վարդան, ձգէ այս խուցը և ելիր վար-
ժարան երթանք. հոն աւելի ապահով և հանգիստ
կրնաս ըլլալ. գուցէ քեզ ալ վաղը պիտի փնտռեն և
ուղղակի հոս գան, այն ատեն գէշ կ'ըլլայ վախճանդ.

— Այդքան վախնալու բան չի կայ տուտու :

— Այդպէս մի ըսեր, նայէ՛, մեր ղրաքիններէն
Ասատուր աղա, տղան Աբիկը, կօշկակար Սարգիսը
փալա-պընդ Գրիգորը բռնեցին տարին, երբ խահ-
ուէն նստած էին. ասոր համար քեզի խորհուրդ կու
տամ հեռանալ այս տեղէն, մինչև որ խաղաղի :

— Աղէկ կ'ըսես, բայց ինչպէ՞ս կրնամ դուրս ել-
լել, գիշեր է և կարելի է որ ոստիկանները դէմս ել-
լեն ու առնեն տանին :

— Ատիկայ շատ դիւրին է, դուն սա՛ ֆիստանը
հագիր, շալն ալ գլուխդ ա՛ռ, ետեէս եկուր :

— Բայց, չ'եմ կրնար գալ, Անթառամ տուտու.

— Դուն գիտես, բայց հոս մնալով ողջ գլուխդ
Աւետարանի տակ պիտի դնես, որովհետև ամբողջ
ժողովուրդին ծանօթ ես իբրև Հնչ. յեղափոխական :

Վարդան լոնց, իրաւունք ունէր այս կինը որ,
յատկապէս իրեն համար եկած էր վաղահաս վտան-
գէ մը ազատելու համար զինք : Առանց ժամանակ
կորսնցնելու շրջագոյնս հագաւ, շալը գլուխը ա-
ռաւ, տնակին դուռը կղպելէ վերջ հետեւեցաւ Անթա-
ռամ տուտուին :

Երկուքն ալ բոկոտն, նեղ ու ամայի փողոցնե-
րէն անցնելով անցան շոքեկառքին գծէն, ուղղուե-

ցան դէպի Հայոց Վարժարան, որուն դրան ետև ա-
սոնց կ'սպասէր Վարդանի ընկերներէն Սուրէն :

Մինչ այս երկուքը վարժարանին դուռը մեղ-
միւ բացուելուն ներս կը մտնէին, քովստի փողոցը
պահակ սպասող երեք ոստիկաններ նշմարիցին ա-
սոնց մուտքը և իսկոյն շտապեցին վարժարան, հաս-
կընալու համար թէ, գիշերուան այս պահուն ովքեր
էին հոն մտնողները, փախստական յեղափոխական-
ներ արդեօք . . . :

Դուռը կրկին ամրապէս գոցուած էր :

Վերջապէս ոստիկաններն ալ մարդ էին, հոգի
կը կրէին : Ասոնց սիրտն ալ վախ մը պատած էր :
Յանկարծական հարուածի մը նշաւակ չ'ըլլալու հա-
մար, զլխիկոր վեռադարձան իրենց պահակատեղը
և ոչ իսկ այս մասին բան մը խօսիլ համարձակե-
ցան ունէ մէկուն, իրենց անճարակութիւնը կասկա-
ծի չ'ենթարկելու համար :

Անթառամ տուտու թաղին մէջ ծանօթ էր իբր
արդարադատ, կորովի և անձնուէր կին մը : Շատե-
րուն ցաւերը ամոքել ջանացող, ումանց օգնող և ու-
րիշներու խելք տուող համեստ և ազգասէր հայու-
հի մը. մօտ վաթսուն տարեկան : Արհեստով թէլլալ
բնիկ Ռոտոսթոցի, ամուսնացած Բալուցի Յակոբ
աղայի հետ, որ էթ մէյտանը մանուսայի խանութ
ունէր և սակայն ջարդի վախէն եկած բնակութիւն
հաստատած էր Գուժ-Գաբու :

Անթառամ տուտուն ունէր երկու զաւակներ,
Մանուկ և Հրանդ ու երկու աղջիկներ, Աղաւնի և

Վերժին: Մանուկ Թոքախտի բռնուելով մեռաւ 1896 ին, իսկ Վերժին լուսնոտ ըլլալով եղբերական մահ մը ունեցաւ 1905ին: Անթառամ տուտու մեռաւ 1909 ին: Այժմ ողջ են Հրանդ Աղաւնի Պօլիս և Պուլիարիա

Վարդանի մուտքը վարժարանին մէջ ոչ ոք չի նշմարեց:

Վարժարանին բոլոր սենեակները, սրահները, փակերը լեցուած էին պատսպարեալներով: Նոյնպէս եկեղեցւոյ վերնատունը. Բազմաթիւ ընտանիքներ պատսպարուած էին:

Անթառամի ամուսին, Յակոբ աղայի հրաւերով Վարդան և Սուրէն անշշուկ դացին նստիլ Յակոբ աղայի մօտ. բազմոցին վրայ, որուն մէկ ծայրը իրարու քով կը մրափէին Մանուկ և Հրանդ, իսկ քիչ մը անդին Վերժին կը խրկար:

— Ո՛ւր էիր, Վարդան, փսփսաց Յակոբ աղան, նոյնը կրկնեց Սուրէնը:

— Տունն էի աղա, երկու օր երեք գիշեր է շընթըրկած էի անօթի ծառաւ: Այս գեշեր ալ չի կրցայ դիմանալ անօթութեան, ելայ տունները հաց փնտուելու և քովի Գրիգոր աղայի տունը մտնելով քիչ մը բան գտայ, կերայ:

— Աղէկ: Դէպքին օրը ո՛ւր էիր, տունն էիր:

— Ո՛չ, Պապը Ալի գացի ընկերներուս հետ, հոն երբ իրարանցումը պատահեցաւ և զէնքերը սկսան դործել, ես ալ ուրիշներու պէս կծիկը դրի դէպի տուն:

Ճամբաս կտրել ուղեցին սոփայակիր քիւրտեր, աւորճանակ քաշեցի, փախան ու ճողողելով Աճը Չէշմէ փողոցէն վար խոյացայ և չ'եմ գիտեր ինչպէս Գուլուգ փողոցէն տուն հասայ ու փակուեցայ:

— Բան մը չի տեսար եղածներէն:

— Ա՛հ, այո, սարսափելի տեսարաններ . . . : Սոսկումէս հովէն աւելի արագ կը փախչէի, կը լսէի ետէս «բռնեցէք, զարկէքի» պօռչտութները: Քանի սոփաներ, աթոռներ նետուեցան առջևս, բայց ես ամենայն ճարպիկութեամբ կը ցատքէի և կը փախչէի բոլոր ուժս հաւաքած:

Վարդան կ'զգուշանար երկու սօֆթա սպաննած ըլլալը յայտնելէ:

— Ատրճանակ դործածել չ'ուղեցիր:

— Ո՛չ, ատանկ փողոցներու մէջ ինչպէ՞ս կրնայի հրազէն դործածել, չորս կողմս թշնամի. ամէն անկիւն կռիւ ու ոճրագործութիւն:

— Ինչի՞ս յեղափոխականն ես դուն. Վարդան ամօթ չ'է՞ր քեզի նապաստակի պէս խոյս տալ կուէն:

— Ի՞նչ կ'ըսես աղա, մենք կռուի համար դացինք Պապը Ալի, ո՛չ, հապա՛, խնդրազիր տալու և մեր Հայրենիքին մէջ տեղի ունեցող չարիքներուն և անիրաւութիւններուն վերջ մը տալու համար:

— Աղէկ, աղա, աղէկ, ամմա, պէտք էր գիտնայիք թէ այս տաճիկները երբէք չ'են ուղեր, որ Հայն ու Հայաստանը մարդ ըլլայ, հապա, միշտ պէտք է ըլլայ մնալ քիւրտին, թուրքին ու չէրքէզին փորը կշտացնել: Մենք ստեղծուած ենք ա-

նոնց ծառայելու համար :

— Ատանկ բան կ'ըլլա՞յ, աղա, մինչև երբ մեր հարսներն ու կիները անարգութիւն, մինչև ե՞րբ մեր նամուսը ոտնակոխ ընեն. մարդ եղող մարդը չէ կարող հանդուրժել տաճկի այդ անպատուութիւններուն ատոր համար մենք բողոքեցինք և պիտի բողոքենք ու զէնք վերցնենք, կամ պէտք է մեռնինք և թուրքը մեր ոսկորներուն վրայ հիմնէ իր բարբարոս պետութիւնը, կամ մենք լինինք ազատ, ապահով թուրքի լուծէն :

— Քանի որ այդքան խոր էր ատելութիւն և քանի որ կոիւր արդէն սկսած էր մեր և թուրքերուն միջև, ի՞նչու ճակատ ճակատի չ'եկար և օրերով խորհուրդներով փայփայած զէնքդ չի գործածեցիր, ըսէ՛, վարդան :

Վարդան մոռցաւ թէ ուր կը գտնուէր և ի՞նչու սկսած էր բարձր ձայնով ընդդիմախօսիլ : Իր գոռ ձայնը արթնցուց բոլոր քնացողները : Հերթապահ երիտասարդները եկան հետզհետէ հաւաքուիլ այս յեղափոխականին շուրջ, լսելու համար անոր բանախօսութիւնը, կարծես չ'էին պատահել երէկուան զէպքերը : Տակաւին սարսափը այնքան մեծ չ'էր երևէր մեր հայորդիներուն, որոնք Վարդանը լսելու պէտքը զգալով, եկան բոլորունցան անոր շուրջ :

Յակոբ աղա այլևս լռած էր, իսկ Սուրէն ապշահար կ'ունկնդրէր :

Վարդան իր շուրջը տեսնելով 40 է աւելի երիտասարդներ, սիրտ առաւ և շարունակեց :

— Եղբայրներ, անշուշտ պայքարը ծայր տուած է մեր և թուրքին միջև : Այս պայքարը յարատեւօրէն և անսկուն կամքով պէտք է շարունակել : Այն բոլոր ազգերը որ այսօր ազատ կապրին, թուրք բռնակալութեան դէմ տարիներով մաքառած են : Անունաւ առ ղրին և հայրենիքին ազատագրման սէրն ու իտէալը զիրենք մղած է հրաշքներ գործելու : Զ'էի կարդացեր Մօրայի ապստամբութիւնը, որ մօտ քսան տարիներ տևեց : Թուրք հորդաները մինչև Աթէնք և Պէլոպոնէս կրակ ու աւեր սփռեցին : Պօլսոյ Յոյն Տիեզերական Պատրիարքը Ֆէնէրի Պատրիարքարանին դրան առջև կախեցին, երեսուն հազար յոյներ ջարդուեցան հոն : Իսկ ամբողջ Ռումէլիի և հին Յունաստանի մէջ մարդ չի մնաց, Ելլատայի ամէն լեռ ու բլուր, քաղաքի յեղափոխականներու որջ դարձած էր : Եգիպտոսի թրքական բանակը Աթէնքի և շրջականներուն մէջ ամէն չարիք գործեց : Հելլեններու մնացորդը ծով ապաստանեցաւ :

Ամբողջ տարիներ տևեց այս անհաւասար հերոսամարտը, և վերջապէս, նաւարենի առջև եւրոպական նաւատորմիղը ստիպուեցաւ ճակատել մարդկութեան և քաղաքակրթութեան ոխերիմ թշնամի թուրքին դէմ : Բնաջնջեց այդ նաւատորմիղը և քիչ յետոյ Ռուս բանակները Հայաստան մտան, միւս կողմէ ալ Ռումանիոյ վրայով եկան հաւան Ադր. Պօլիս : Հետևանքը այն եղաւ որ Յունաստան ազատագրուեցաւ և այսօր տեսէք որքան մեծ է ան մինչև թրաախա :

Նոյն երջանկութեան արժանացած չե՞ն Ռուսա-
նացիները Սերպերը Պուկարները : Կարգը մեզի ե-
կած է, մենք ալ օր մը չէ օր մը պիտի ազատինք
սա բորենիներուն ձեռքէն, միայն թէ պէտք է ամ-
բողջ հայութիւնը մէկ սիրտ մէկ հոգի բոլորուի
հայ կուսակցութիւններու շուրջ. որովհետեւ անոնք
են որ այս ժողովուրդին շահերուն և ազատագրա-
կան պայքարը ստանձնած են : Եթէ այս յեղափո-
խական տարրը գոյութիւն չունենայ և կամ զայն
ուժեղացնող ազդեակները պակսին, այն ատեն մենք
մեր ձեռքովն իսկ կը փորենք մեր գերեզմանը :

Վստահ ըլլանք որ մենք ալ պիտի ազատուինք
հոգ չէ թէ շատերս ալ պիտի չի մնանք կենդանի և
գուցէ պայքարին մէջ չարաչար տուժենք :

Իրականութիւնը այն է որ, մենք այլևս այսօր
զէնքի փարած ենք, մեր իրաւունքները պաշտպա-
նելու համար :

Ներկայ երիտասարդութիւնը, որոնց խառնուած
էին նաև կիներ և ծերեր, ապշութեամբ մտիկ կը-
նէին Վարդանի այս լանդուզն խօսքերը և շատերը
իրաւունք կուտային գլխու շարժումներով իբր հաս-
տատական պատասխան : Ոմանք ալ կը հեղնէին
Վարդանի խօսքերը, անկարելի նկատելով հայ և
թուրք այս պայքարին մէջ հայոց յաղթութիւնը :

Վարդանի սիկարներ կը հրամցուէին և կարծես
ընդ երկար կուգէին լսել անոր խօսքերը : Վարդան
ոգևորուած էր, մանաւանդ երիտասարդներուն հա-
ւաքոյթը զինքը լսելու համար, աւելի եռանդ ու

պերճախօսութիւն կը ներշնչէր իրեն : Դեռ երկար
պիտի ճառեր, եթէ յանկարծ յայտնութիւն մը զին-
քը չ'սթափեցնէր :

Իր բնական թաղին միակ յանդուգն պահապանը
որ Յ օրէ ի վեր չէր հեռացած ամայի մնացած թա-
ղէն և անոր պաշտպանութիւնը ստանձնած էր միս
մինակ, եկաւ լուր տալու, թէ տասնեակ մը ոստի-
կաններ, սուինաւոր եկած էին և կը փնտռէին փա-
խստական անձեր. ինքը, Գուրգէն, այդ պահապան
երիտասարդը, իբրնց տան ետևի կողմէն ծովի վրայ
բացուած պարիսպին ծակէն վար իջնելով յաջողած
էր խոյս տալ և հիմայ թաղը կը մնար առանց հսկողի :

Վարդան, որքան որ նստած կը ճառէր, երբ
Գուրգէնի տժգունած դէմքը տեսաւ և իմացաւ
խուճը մը ոստիկաններու փնտռութեամբ, խիստ տագ-
նապեցաւ : Արտաքուստ կը ջանար անշփոթ երևնալ
սակայն ներքնապէս սկսած էր մտատանջուիլ, քաջ
գիտնալով որ ինքն ալ առաջին գծին վրայ էր թա-
ղին յեղափոխական - փախստականներուն մէջ, մա-
նաւանդ որ իբրև յեղափոխական անծանօթ ալ չ'էր
թաղին ոստիկանութեան : Յետոյ կը կասկածէր թէ
իբրև թուրքերու սպաննիչ պէտք էր մատնուած
ըլլար :

*
* *

Լոյսը ծագած էր արդէն : Հետգհետէ փողոցնե-
րու անցուղարձը կը շատնար :

Երէկ գիշերուայ Կայսերական Իրատէն, որ ջարդը դադրած կը հռչակէր լսելի եղած էր: Ամէն մարդ ազատ էր իր գործին հետեւելու անվախ:

Ազգ. Վարժարան ապաստանողներն ալ իրենց խրճիթները և տուները մեկնեցան: Տակաւ առ տակաւ կեանքը կ'ոգեւորուէր փողոցներու, շուկաներու և տուններու մէջ:

Մեր առաջին գործը եղաւ, երթալ Վարդանը փնտռել: Իմացանք որ վարժարանն է- Արշակ — այժմ նշանաւոր ուստիստ ի Պօլիս — և ես փութացինք վարժարան և ինչ տեսնենք, Վարդան բազմոցի մը վրայ երկնցէր կը ծխէ:

Մէջքէն կախած էր ատրճանակը և ժիլէթի տակէն յայտնի կ'երևար փամփուշտակալը, լեցուն և ուռած էր:

Մեզ տեսնելուն ինք եւս ժպտեցաւ մեզի պէս: Կուզէինք խօսիլ, բայց թաղականութեան քարոզը զրկեց մեզ: Քիչ յետոյ հրամայուեցաւ Վարդանին հեռանալ վարժարանէն:

Մենք ալ վերադարձանք տունը:

Վարժարանէն շատ խիստ զգուշութեամբ դուրս ելաւ Վարդան, բայց անմիջապէս որ փողոցը դարձաւ ոստիկաններու և զինւորներու դէմ առ դէմ եկաւ:

Այս վերջինները երբ Վարդանը տեսան կասկածանքի մը վրայ հրամայեցին կենալ:

Վարդան չի լսել ձևացնելով շարունակեց աճապարանօք քալել: Ոստիկաններէն մին վեց հարուածը

քաշելով փորձեց անոր ճամբան կտրել:

Վարդան ըմբռնեց վտանգը չուղեց յանձնուիլ և իսկոյն ձեռքը ընկնելուն տանելով քաշեց և անմիջապէս կրակեց ոստիկանին վրայ:

Ոստիկանը ճարպիկ շարժումով մը վրիպեցուց գնտակը և ինք կրակեց փոխադարձաբար Վարդանի վրայ: Վարդան ձեռքէն վիրաւորուեցաւ:

Միւս երկու ոստիկանները, ինչպէս և օգնութեան հասնող քանի մը զինւորներ պաշարեցին Վարդանը, որ թէև քանի մը ձեռք զէնք արձակեց ինքզինքը պաշտպանելով փախչելու համար սակայն հրազէնի ձայնէն ուրիշ կողմէ ոստիկաններու օգնութեան փութացող քանի մը ոճրագործ թուրքեր կարողացան ձերբակալել զայն ու պրկել անոր թևերը զինաթափ ընել:

Նոյն պահուն վրայ հասաւ հարիւրապետ քիւրտ Հասան էֆ. և իր զինւորներուն հրամայեց անխնայ հարուածել հրացանի կոթերով:

Վարդան արիւնաթաթախ վիճակի մէջ զգայազիրկ ինկաւ գետին: Ոստիկան զինւորները թևերէն ու ոտքերէն բռնելով քաշկոտելէն տարին Գուլ Գաբուլի պահականոցը որ Պատրիարքարանի փողոցին մօտ էր: Թուրք հետաքրքիրներու բազմութիւն մը հաւաքուած էր պահականոցին առջև և զայրոյթի նշաններ ցոյց կուտար:

Կէս ժամ վերջ վիրաւոր վիճակի մէջ Վարդանը փոխադրեցին կեդրոնական բանտ:

Սիրելի վարդանի վիրաւորուելով ձերբակալու
մը և մահառիթ գօտեմարտումը մեծ յուզում պատ-
ճառեց իր բոլոր ծանօթներուն :

Մէր առաջին գործը եղաւ մեր մէջ հանգանա-
կութիւն մը կատարել, յետոյ ճարեցինք ճերմակե-
ղէններ, կօշիկ ևլն. և սպասեցինք լաւագոյն լուրի
մը անոր միջնութարութիւն մը պարգեւելու, իր ճգնա-
ժամին մէջ :

Քանի մը օրեր ոչ մէկ լուր չունեցանք իր մա-
սին, ինչպէս նաև բոլոր ձերբալուածներու մասին :

Ոչ ոք կը յանդգնէր Պապը Զապիէ երթալ և
փնտռուք կատարել :

Ամէնէն քաջասիրտ կիներ դարձեալ զայն տու-
նէն վարժարան կնոջական հագուստով փախցնող
Անթառամ տուտուն էր, որ յանձն առաւ երթալ և
փնտռուք կատարել :

Այս վեհագի կիներ յաջողեցաւ կաշառքի մը փո-
խարէն վարդանը տեսնել բանտի խսւցին մէջ և
կարտիան Քէլէշ աղաի ներկայութեան — Հայերէն
գիտցող քիւրտ մը — քանի մը խօսք խօսիլ անոր
հետ :

Վարդանի ողջ ըլլալը ստուգելէ անմիջապէս յե-
տոյ, նոյն կիներ շտապեց տանիլ հագուստները, դը-
րամ և ուտելիք, զոր ընկերներ ու դրացիներ ճարած
էին :

Տխուր և ցաւալի էր սակայն վարդանի վիճա-
կը երբ Անթառամ երկրորդ անգամ դացած էր զայն
տեսնելու, կարտիանը խիստ վարմունքով վերաբեր-

ուեցաւ այս քաջ կնոջ և յանձնարարեց որ անգամ
մալ չի գայ տեսնելու այդ վաթան խայի ինի :

Ձերբակալուած բոլոր հայերը չարաչար գանա-
կոծուած, խռչտանքուած էին : Անոնց մեծ մա-
սը, զիշերները կ'աքսորուէին կամ դէպի յաւիտենա-
կանութիւն կը ղրկուէին : Շատեր ալ անմեղ համար-
ուելով ազատ կարձակուէին :

Զորս հինգ օրեր անկարելի եղաւ վարդանի մա-
սին լուր մը ստանալ :

Վեցերորդ օրը հայ կին մը եկաւ Անթառամ
Տուտուն փնտռել և անոր յանձնեց երկտող մը, որ
տրուած էր վարդանի բանտակիցէ մը յիշեալ հայու-
հիին, որուն մեծ եղբայրն ալ բանտարկուած, բայց
խիստ մեծ կաշառքով ազատ արձակուած էր իբրև
անմեղ հայ մը :

Գրուած նամակը կարճ, բայց խիստ վրդովիչ
էր : Ահաւասիկ այդ նամակին պարունակութիւնը :

«Սիրելի Տիկին

«Ձեր փնտռած և ինծի բանտակից եղող վար-
դան աղբարը շատ ծանր վիճակի մէջ բանտէն տա-
րած են. անկարելի նկատելով անոր դարմանումը :
Լսեցի, որ Վադրան մեղսակից եղած է ջարդին
և քանի մը մարդիկ ալ սպաննած :

Ես, հիտաքրքրուելով բանտապահէն իմացալ
այս տեղեկութիւնները զոր ձեզի կը հաղորդեմ :

Դիակը Պալըզը ղրկուած է եղբր» :

Բարեներով

Այս նամակը սուգի մէջ թողուց ամբողջ թաղը։
Միամիտ հաւատքով, բայց ազատութեան տեն-
ջով գինովցած և իրենց հայրենասիրական պար-
տականութեանց գիտակից հազարաւոր յեղափոխա-
կաններու նման Վարդանն ալ մահացաւ։

Ան այսօր հանգիստ կը նիրհէ Պալըզլըի Աղգ-
Գերեզմանատան մէջ, նահատակներու կողքին։

Վարդան աչքերը փակեց, իր սիրասուննե-
րուն և հայրենակիցներուն վրէժը լուծողի գոհու-
նակութեամբ։

Հանգիստ իր ոսկորներուն։

Վ Ե Ր Ջ

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

“Հորիզոն” ԳՐԱՏԱՆ

1. - ԽՈՇԱՆՈՅԻՆ ԳԻՐՔԸ կը պարունակէ բազմաթիւ կերակուրներ, անուշեղէններ, անհրաժեշտ ամէն տան համար: Գին 5 Ֆր.

2. - ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՍԻՐԱՅԻՆ ԵՐԳԵՐ կը պարունակէ 48 ընտիր երգեր Գին 3 Ֆր.

3. - ՄՕՐԸ ԱՆԷԾՔԸ հետաքրքրական վիպակ թրքիայ կեանքէ, հեղինակ Սիմօն Արմէն, ընտիր թուղթի վրայ մաքուր տպագ. Գին 2.50 Ֆր.

4. - ՄԱՀԱՅՈՒ ՀԱՄԲՈՅՐԸ, ամփոփուած, բայց յուզիչ վիպակ մը Պօլսահայ կեանքէ, հեղինակ, Սիմօն Արմէն Գին 2 Ֆր.

5. - ԴԻԱԿՆԵՐՈՒ ՄԷՋԷՆ յուզիչ զրուագ մը պատերազմի դաշտին վրայ հեղինակ Լևոն Ճերահեան Գին 2 Ֆր.

6. - ԿՈՅՐ ՎԱՐԴԱՆ կամ ԱՆՁՆՈՒԷՐ ՅԵՂԱՓՈՒԱԿԱՆԸ պատմական և Ազգ. վիպագ մը խիստ հետաքրքրաշարժ զրուակներով լեցուն հեղինակ Լ. Ճերահեան (Սիմօն Արմէն Գին 5 Ֆր.

Մեծաքանակ գնումներու համար կարեոր գեղջ: Դիմել միակ կեդրոնատեղին

Léon Djérahian Librairie “HORIZON”

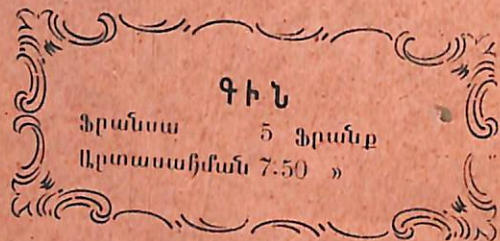
27, Rue des Dominicaines 27

MARSEILLE (FRANCE)

3p

Մատենաշար «Հորիզոն» գրատան

1. — ԽՈՀԱՆՈՑԻՆ ԳԻՐԳԸ Ս. Մոնոսուան Գին 5 ֆր.
2. — ՀԱՅ ԺԱՂՈՎ. ՍԻՐԱՅԻՆ ԵՐԳԵՐ Լ. ձ. » 3 »
3. — ՄՕՐԸ ԱՆԷԾԳԸ (ՎԻՎԱԿ) Ս. ԱՐՄԷՆ » 2.50
4. — ՄԱՀԱՅՈՒ ՀԱՄԲՈՅՐԸ (ՎԻՎԱԿ) Ս. Ա. » 2 ֆր.
5. — ԴԻԱԿՆԵՐՈՒ ՄԷՋԷՆ Լ. ձերախեան » 2 »
6. — ԿՈՅՐ ՎԱՐԴԱՆ ԿԱՄ ԱՆՃՆՈՒԷՐ Գեղարդիսականը
Լեւոն ձերախեան Գին 5 ֆր.

Մամուլ տակ է Լ. ձերախեանի

ՕՐԻՈՐԴԸ

Հետաքրքրաշարժ Վիպակ Ֆրանսահայ կեանքէ

Գրատանս հասցէն

Léon Djérahian Librairie "HORIZON"
 27, Rue des Dominicaines 27
 MARSEILLE (FRANCE)

2013

12854

